

УДК 39(477):615.89

С. М. Швидкий

Донбаський державний педагогічний університет

НАРОДНІ ЗНАННЯ ЯК ВАГОМИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Питання вивчення народних знань постає як одне з ключових завдань сучасної етнології. Це пов'язано з тим, що вони несуть у собі ознаки національної й, одночасно, регіональної самобутності. Найбільш показовою в цьому зв'язку є галузь народних медичних знань. Вона сформувалась як система, що поєднала в собі раціональні й ірраціональні знання, містичний і практичний досвід, язичницькі та християнські уявлення людини. Дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливує розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних із проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Ключові слова: *етнокультурна спадщина, народні знання, народна медицина, офіційна медицина, лікувальні рослини.*

Изучение всего комплекса народных знаний выступает как одна из ключевых задач современной этнологии. Это связано с тем, что они несут в себе признаки национальной и, одновременно, региональной самобытности. Наиболее показательной в этой связи является отрасль народных медицинских знаний. Она сформировалась как система, соединившая в себе рациональные и иррациональные знания, мистический и практический опыт, языческие и христианские представления человека. Исследование народной медицины в этнологическом измерении открывает возможность решения важных научных задач, связанных с проблемами развития этносов, их сосуществования с другими элементами социокультурного пространства.

Ключевые слова: *этнокультурное наследие, народные знания, народная медицина, официальная медицина, лечебные растения.*

The task of folk knowledge research is one of the main tasks in modern ethnology. This knowledge demonstrates features of national and simultaneously regional distinctiveness. The area of learning folk medicine is the most typical in this originality. It had been formed as a system for centuries and united into rational and irrational knowledge, mystical and practical experience, pagan and Christian view of the human's being. Learning of folk medicine in ethnological dimension allows solving the important research tasks related with the problems of the nations' development, its coexistence with other elements of sociocultural space.

Key words: *ethno-cultural heritage, folk knowledge, folk medicine, conventional medicine, medicinal plants.*

Серед етнологічних проблем, які привертають увагу дослідників, одне з чільних місць посідають традиційні знання. Вони несуть у собі ознаки національної й, одночасно, регіональної самобутності, і як підсистема етнічної культури прираховуються до глибинних шарів народної свідомості. Актуальність звернення до традиційних знань як ділянки народної культури пов'язана також із її прикладними аспектами – широкими можливостями використання багатівікового та надзвичайно багатогранного досвіду українського народу.

Галузь народних медичних знань є в цьому найбільш показовою [див., напр.: 1; 2; 5, 11]. Адже попри те, що ХХ ст. увійшло в історію як епоха бурхливого розвитку медицини, найсучасніших досягнень науки і техніки, впровадження передових технологій у теорію і практику медичної справи, людство не стало здоровішим. Фармацевтичний достаток породжує нові проблеми

в медицині. Препарати рослинного походження витісняються синтетичними лікарськими препаратами. Побічні впливи останніх, зокрема токсичні й алергічні, на людський організм призводять до ослаблення імунітету, зростання кількості хворих на медикаментозні захворювання.

Не викликає сумнівів, що здоров'я не можна відмежувати від загальної культури етносу як цілісної системи. Вона поєднувала раціональні й ірраціональні знання, містичний і практичний досвід землероба, язичницькі та християнські уявлення. До неї зараховуємо також і комплекс теоретичних і практичних знань у різних галузях, зокрема, будівництва, рільництва, тваринництва, ремісницької діяльності, пошиття одягу, раціонального харчування тощо. Отже, саме такі збірні елементи формування етносу як способи господарювання, спрямовані на поліпшення умов життя, щоденний одяг, взуття, облаштування житла та хатне начиння, кулінарія, ужиткові речі разом із міфопоетичною спадщиною (народні музика, спів, поезія, лицедійство, пильнування родинних і календарних свят, етичних норм тощо) упродовж віків формували фізичний комфорт тіла й душі людини. Усе це разом сприяло народженню повносилих нащадків, а відтак – відтворення етносу.

Саме народна медицина була покликана компенсувати набуті порушення фізичного і психічного здоров'я, забезпечити потрібну для існування людини тривалість життя. Що не менш важливо – її можна вважати одним із соціально-культурних механізмів адаптації людини до навколишнього середовища, вона визначала й визначає соціально-гігієнічні норми, засоби та прийоми народного лікування, сформовані в результаті емпіричного досвіду. До того, дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливує розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних із проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Народні медичні знання, що вирізняються усталеністю й масовістю, зараховують до тієї площини культури, яку прийнято називати «традиційно-побутовою», адже йдеться про сукупність стійких масових компонентів культури, які вважають сферою безпосереднього вживання. Традиційно-побутова культура, звичайно, має вагоме етнічне навантаження, і тому формує ядро предметної галузі етнографічної науки [4, с. 211]. У цьому й полягає, на нашу думку, суттєве значення етнологічного дослідження народної медицини як невід'ємного компонента традиційно-побутової культури кожного етносу.

Аналіз народної медицини як предмета спеціального етнологічного дослідження передбачає чітке усвідомлення змісту цього явища. Показово, що в наукових студіях, присвячених дослідженню народної медицини, її потрактовують як явище повністю зрозуміле чи обмежуються визначенням у найзагальніших рисах, не позбавлених певних суперечностей. Значною мірою вони зумовлені багатозначністю слова «народний». По-перше, «народний» – те, що відноситься взагалі до народу, а по-друге – притаманний народу як етнічній спільноті. Окремі дослідники намагалися трактувати народну медицину у світлі теорії інформації [3, с. 4].

Основним критерієм виокремлення різновидів народної медицини в сучасній етнологічній науці вважають оцінювання матеріального закріплення інформації. При цьому етномедицину визначають як незакріплену. Проте, на нашу думку, саме народну медицину характеризують такі поняття, як усталеність і традиційність, а медицина, яку усвідомлюють у такому разі як традиційну, зазвичай, уже закріплена в народній свідомості. Доцільно зауважити, що для розмежування перших двох різновидів медичних знань, потрібно зважати на спосіб передачі інформації: народній медицині притаманне усне (і частково візуальне), традиційній – фіксоване (писемне) передання медичних знань. Етномедицину у вузькому значенні слова можна кваліфікувати як традиційно-усну, на відміну від медицини традиційно-писемної. Власне народна, чи традиційно-усна, медицина – це результат колективної народної творчості, комплекс рецептів і засобів лікування, який було сформовано впродовж тривалого періоду в певному регіоні й передавався усно від покоління до покоління. Це результат вимушеного експериментування і спостережень, який було отримано шляхом значних спроб і помилок.

До традиційно-писемної медицини (чи просто традиційної) зараховують такі медичні системи, як: індійську, китайську, тибетську, арабську тощо. Їм притаманна не лише писемна фіксація, але й наявність спеціальних шкіл, навчальних посібників тощо. Чимало з них існують дотепер й успішно функціонують в окремих країнах. Однією з особливостей обох різновидів традиційної

медицини вважають емпіризм. Представники такої медицини, попри певний лікувальний досвід, не розуміють справжньої причини виникнення значної кількості хвороб та механізму дії ліків на організм хворого; вони лікують не хвороби, а їх симптоми [9, с. 4].

Історичне виникнення традиційно-усної медицини пов'язують зі становленням самої людини. Хвороба як захисна реакція організму в несприятливих кліматичних умовах, під впливом навколишнього середовища, є природним явищем. Вона притаманна всім живим істотам, а не лише людині. Інстинктивне лікування, переважно лікарськими рослинами, можна спостерігати в багатьох тварин. Із розвитком інтелекту в людини ці інстинктивні дії стають свідомими й постійно вдосконалюються й ускладнюються [10, с. 20].

Передача медичної інформації виключно усно-зоровим способом, накопичення та зберігання такої інформації здійснювалися за допомогою людської пам'яті. А це могло призвести до певних неточностей. Закріплення отриманої в такий спосіб важливої для існування соціального організму інформації, можливо, певною мірою забезпечувалося і культурними механізмами, а саме: сімейними й суспільними традиціями, усталеними обрядами, культами й ритуалами. Хоч при такому способі кодування, незважаючи на збереження зовнішньої форми, первинна сутність корисної інформації впродовж певного часу часто втрачалася.

«Професійна» площина традиційно-усних медичних знань у багатьох культурних регіонах є основними витокami традиційно-писемної медицини. Появу останньої можна пояснити виникненням окремих центрів цивілізації. Традиційно-писемну медицину як матеріальний носій інформації виокремлюють завдяки значним можливостям накопичення знань, надійнішому і довготривалішому збереженню інформації порівняно з традиційно-усною. Високий медичний професіоналізм – одна з провідних ознак традиційно-писемної медицини. Його розвитку сприяла також поява спеціальних медичних шкіл. Разом із тим традиційно-писемні медичні системи перебували, зазвичай, у тісному зв'язку з тією чи тією провідною релігією. Як уже було зазначено вище, найвідомішими з них були індійська, тибетська, китайська, арабська традиційні медичні системи та інші [7, с. 6]. Безперечно, традиційно-писемна медицина має вагоме етнічне навантаження як один з істотних компонентів культури окремих історико-етнографічних регіонів.

Співіснуючи з власне народною (традиційно-усною) медициною, традиційно-писемна медицина була її вищим виявом, постійно збагачувалася найкращими здобутками й наразі мала на неї певний вплив. І не випадково, що, при всіх відмінностях, вони мають чимало спільних рис. Тому, на нашу думку, не потрібно ототожнювати традиційно-усну й традиційно-писемну медицини. Разом вони складають народну медицину.

Історична доля традиційно-писемних систем медицини є різною. Одні з них зникали разом з окремими цивілізаціями чи частково трансформувалися в традиційно-усну медицину (медицина інків), другі, незначно змінившись, збереглися й донині, треті стали підґрунтям наукової медицини. Становленню власне наукової медицини притаманне усвідомлення експериментального підходу (на відміну від стихійного досвіду народної медицини), взаємодія з іншими галузями природничих наук, які паралельно розвивалися, а також процес інституалізації та інтернаціоналізації медичних знань.

Наукова медицина виникла завдяки низці традиційно-писемних систем медичних знань. Саме такою постала медицина європейського історико-етнографічного регіону, яка поступово поширилася по всій ойкумені. Такий процес особливо інтенсифікувався в умовах науково-технічної революції. І все ж таки наукова медицина й дотепер тією чи тією мірою продовжує існувати нарівні з традиційними видами медичних знань. В одних регіонах (наприклад, у деяких країнах Азії) вона ґрунтується переважно на елементах традиційно-писемної медицини; у других (у багатьох країнах тропічної Африки) – традиційно-усної; у країнах Європи, попри панівне становище наукової медицини, народна медична практика продовжує відігравати важливу роль (особливо серед сільського населення). Наукова медицина й на сьогодні послуговується досвідом традиційної медицини численних історико-етнографічних регіонів. Вочевидь, можливості такої взаємодії залишаються далеко ще не вичерпаними [4, с. 212; див. також: 1; 6; 11].

Між тим нині ми стаємо свідками того, як унаслідок науково-технічного прогресу, урбанізації,

ускладнення соціально-економічних та екологічних проблем відбувається поступова втрата комплексу прагматичних знань, раціонального досвіду та духовних досягнень у сфері медичної практики та лікувально-гігієнічних традицій, що накопичувалися протягом тисячоліть. Тому нагальною постала проблема повернення до традиційної медицини як ключового складника народних знань [див., напр.: 8, с. 5]. Окремий інтерес становить реальна можливість реконструкції методів і засобів народного лікування, зокрема виявлення тих видів рослин, що раніше використовувались в медицині, але з часом забулися. Йдеться про збагачення знань про номенклатуру лікарських рослин, розширення асортименту культивованих видів. Одночасно постає питання збереження біорізноманіття рослин, передусім – їх рідкісних видів, із подальшим вивченням їх адаптаційних можливостей.

Література

1. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович. – К. : Наук. думка, 1990. – 231 с.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / О. О. Боряк. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с.
3. Брехман И. Народная медицина в свете теории и информации / И. Брехман // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Ленинград: Наука, 1975. – С. 4–5.
4. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
5. Ігнатенко І. Народна медицина Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / І. Ігнатенко. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2013. – 336 с.
6. Москаленко В. Ф. Сучасний стан народної і нетрадиційної медицини в Україні / В. Ф. Москаленко, Ю. В. Поляченко, Т. П. Гарник, В. В. Поканевич // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 6–7.
7. Поляченко Ю. В. Шляхи інтеграції народної і нетрадиційної медицини з офіційною / Ю. В. Поляченко, В. В. Поканевич // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 4–6.
8. Попченко Т. Щодо пріоритетних напрямів вдосконалення вітчизняної сфери охорони здоров'я. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. 2010 р. / Т. Попченко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/480/>.
9. Решетов А. И. К истории формирования медицинских знаний у человека / А. И. Решетов // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – С. 18–20.
10. Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся / А. Шкарбан // Полісся України. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – Львів: Інститут народознавства, 1994. – С. 204–216.